

Л 2009

19958

Б. БІРІМЖАНОВ Н. НУРАХМЕТОВ

ЖАЛПЫ ХИМИЯ

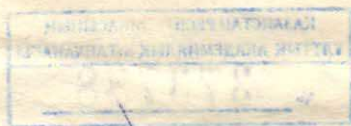
1 2009/19958

Б. А. БІРІМЖАНОВ, Н. Н. НҰРАХМЕТОВ

ЖАЛПЫ ХИМИЯ

*Қазақ ССР Халыққа білім беру министрлігі педагогикалық
және химия пәні оқылатын институттардың студенттеріне
арналған оқулық ретінде бекіткен*

Өңделіп, толықтырылған үшінші басылымы

МАЗМУНЫ

Бірінші бөлім

ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Алғы сөз	3
I тарау. Кіріспе	4
§ 1. Химия ғылымы	5
§ 2. Химия дамуының негізгі кезеңдері	9
§ 3. Химияның табыстары	12
§ 4. Химия өнеркәсібі	16
§ 5. Қазақстанның химия өнеркәсібі	18
II тарау. Атом-молекула теориясы	—
§ 1. Атом және молекула жайындағы түсініктің басталуы	19
§ 2. Химияның алғашқы заңдары Зат массасының сақталу заңы. Қосылыстардың құрамы тұрақтылық заңы. Эквивалент заңы. Еселі катынас заңы	— 24
§ 3. Атомистиканың қайта тууы	25
§ 4. Атомдық массаны іздеу	27
§ 5. Молекула жайындағы түсініктің қайта туып өркендеуі. Көлем катынас заңы. Авагадро заңы.	29
§ 6. Газ күйіндегі заттардың молекулалық массаларын табу	33
§ 7. Атомдық массаны табу	36
§ 8. Атомдар мен молекулалардың табиғатта анық барлығы	37
§ 9. Химия тілі	41
§ 10. Заттардың тазалығы жайында түсінік.	—
III тарау. Химиялық элементтердің периодтық системасы және атомдардың электрондық құрылымы	43
§ 1. Химиялық элементтер	48
§ 2. Элементтердің Менделеевке дейінгі классификациясы	49
§ 3. Периодтық заң және периодтық система	51
§ 4. Периодтық заң және атомның күрделілігі	59
§ 5. Атомның электрондық құрылымының күрделілігі	61
§ 6. Нильс Бор теориясы	69
§ 7. Материалды дүниенің екі жақты табиғаты	74
§ 8. Квант сандары	81
§ 9. Периодтық система және атомдардың электрондық құрылымы	—
§ 10. Д. И. Менделеевтің периодтық системасының құрылымы. Атом кабаттары мен катпарларын толтырудағы ерекшеліктер	88 95
§ 11. Элементтердің касиеттерінің периодтылығы	107
§ 12. Периодтық заңның маңызы	—
IV тарау. Химиялық байланыс	109
§ 1. Химиялық байланыс туралы ұғымның дамуы	113
§ 2. Валенттік байланыс әдісі	117
§ 3. Коваленттік байланыстың бағытталуы	125
§ 4. Кейбір қарапайым молекулалардың құрылысы	128
§ 5. Еселі байланыстар	130
§ 6. Коваленттік байланыстың полюстігі	133
§ 7. Донорлы-акцепторлы (координациялық) байланыс	135
§ 8. Элементтердің максимал валенттіктері	137
§ 9. Молекулалық орбитальдар әдісі	—
§ 10. Екінші период элементтерінің екі атомды молекулаларының орбитальдары және электрондық құрылыстары	142 147
§ 11. Иондық байланыс	152
§ 12. Валенттік. Элементтердің тотығу дәрежесі	153
§ 13. Молекулалар арасындағы байланыс	156
§ 14. Молекулалар арасындағы күштер	158
§ 15. Сутектік байланыс	—

§ 16. Молекулалар мен иондардың поляризациясы	160
§ 17. Катты заттың құрылымы	164
V тарау. Химиялық реакциялар жүруінің жалпы заңдылықтары	167
§ 1. Химиялық реакциялардың жылдамдығы	168
§ 2. Реакцияның жылдамдығына температураның әсері. Активтендіру энергиясы	168
§ 3. Тізбекті реакциялар	176
§ 4. Химиялық тепе-теңдік	178
§ 5. Химиялық реакция кезінде энергияның өзгеруі	183
§ 6. Изобаралық және изохоралық жылу эффектері. Термодинамиканың бірінші бастамасы. Энтальпия	186
§ 7. Термохимия заңдары	189
§ 8. Әр түрлі процестердің жылу эффектілері. Энтальпия түрлері	191
§ 9. Активтендіру энтропиясы	194
§ 10. Энтропияның өзгеруі. Термодинамиканың екінші бастамасы	197
§ 11. Химиялық реакцияның бағытын анықтайтын екі фактор. Изобара-изотерма және изохора-изотерма потенциалдары	201
§ 12. Химиялық реакцияның жүру дәрежесі	206
VI тарау. Элементтер және олардың қосылыстарының жалпы сипаттамасы мен атаулары	212
§ 1. Химиялық элементтер мен қарапайым (элементтік) заттардың классификациясы	—
§ 2. Қарапайым заттардың физикалық қасиеттері	214
§ 3. Химиялық элементтердің күрделі қосылыстары	215
§ 4. Химиялық қосылыстардың номенклатурасы	217
§ 5. Химиялық қосылыстардың негізгі кластары	220
VII тарау. Тотығу-тотықсыздану реакциялары. Сутек, оттегі және олардың қосылыстары	225
§ 1. Тотығу-тотықсыздану процесі	—
§ 2. Тотығу-тотықсыздану реакцияларының типтері	229
§ 4. Маңызды тотықсыздандырғыштар мен тотықтырғыштар	230
§ 5. Сутек	232
§ 6. Сутекті қосылыстар. (Гидридтер)	240
§ 7. Оттегі	242
§ 8. Су	248
§ 9. Сутек пероксиді	252
VIII тарау. Ерітінділер. Электрліттік диссоциация	254
§ 1. Жалпы түсініктер	—
§ 2. Ерігіштік	256
§ 3. Ерітінділердің концентрациясы	260
§ 4. Ерітінділердің қасиеттері	—
§ 5. Ерітінділер жайында химиялық теория	265
§ 6. Қышқыл, негіз және тұз ерітінділерінің ерекшеліктері	267
§ 7. Қышқыл және негіз туралы қазіргі теориялар	272
§ 8. Амфотерлік	279
§ 9. Диссоциациялану дәрежесі	282
§ 10. Диссоциациялану константасы	286
§ 11. Ерігіштік көбейтіндісі	287
§ 12. Судың диссоциациялануы	288
§ 13. Ерітінділердегі реакциялар	291
§ 14. Тұздардың гидролизі	294
§ 15. Электрліт ерітінділеріндегі орнын басу реакциялары	298
§ 16. Электрліз	305
§ 17. Заттың коллоидтық күйі	310
§ 18. Коллоид ерітінділерді алу және олардың қасиеттері	312
§ 19. Коагуляция	314

НЕГІЗГІ ТОПТАРДЫҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІ.

IX тарау. Сегізінші топ	317
§ 1. Ауа	—
§ 2. Инертті газдар	318
X тарау. Жетінші негізгі топша. Галогендер	321
§ 1. Фтор	323
§ 2. Фтордың қосылыстары	325
§ 3. Хлор	329
§ 4. Тұз қышқылы	332
§ 5. Тұз қышқылының тұздары	334
§ 6. Хлордың оттекті қосылыстары	336
§ 7. Бром және оның қосылыстары	343
§ 8. Иод және оның қосылыстары	345
§ 9. Галогенаралық қосылыстар. Полигалогенидтер	347
§ 10. Жетінші негізгі топшадағы элементтерді және олардың қосылыстарын салыстыру	—
XI тарау. Алтыншы негізгі топ	350
§ 1. Күкірт	352
§ 2. Күкірттің сутекпен, металдармен және галогендермен қосылыстары	357
§ 3. Күкірттің оксидтері	360
§ 4. Күкірттің оттекті қышқылдары және олардың тұздары	363
§ 5. Күкірт қышқылының өндірісі	370
Селен топшасы	
§ 6. Селен және оның қосылыстары	373
§ 7. Теллур және оның қосылыстары	375
§ 8. Полоний және оның қосылыстары	—
XII тарау. Бесінші негізгі топ	376
§ 1. Азот	377
§ 2. Азоттың сутекті қосылыстары	379
§ 3. Азоттың оттекті қосылыстары	387
§ 4. Азот қышқылы HNO_3 және оның тұздары	392
§ 5. Азот қышқылының өндірісі	395
§ 6. Фосфор	397
§ 7. Фосфордың сутекпен және галогенмен қосылыстары	400
§ 8. Фосфордың оттекті қосылыстары	402
§ 9. Фосфор тынайтқыштары	406
Мышьяк топшасы	
§ 10. Мышьяк	409
§ 11. Сурьма	411
§ 12. Висмут	412
XIII тарау. Төртінші негізгі топ	413
§ 1. Көміртек	414
§ 2. Адсорбция	417
§ 3. Отын	419
§ 4. Көміртектің химиялық қасиеттері	423
§ 5. Көміртек (II) оксиді CO	425
§ 6. Көмір диоксиді CO_2 және көмір қышқылы H_2CO_3	427
§ 7. Кремний	428
§ 8. Кремнийдің металдармен, сутекпен, азотпен және галогендермен қосылыстары	429
§ 9. Кремнийдің оттекті қосылыстары	431
§ 10. Жасанды силикаттар	435

Германий топшасы	
§ 11. Германий	438
§ 12. Қалайы	440
§ 13. Коргасын	441
XIV тарау. Металдардың жалпы сипаттамасы	445
§ 1. Табиғаттағы металдар және оларды алудың негізгі тәсілдері	446
§ 2. Металдық байланыс	450
§ 3. Металдардың физикалық қасиеттері	451
§ 4. Құймалар	453
§ 5. Металдардың химиялық қасиеттері	459
§ 6. Коррозия	463
XV тарау. Үшінші негізгі топ	467
§ 1. Бор	468
§ 2. Алюминий	473
Галлий топшасы	478
§ 3. Галлий, индий, таллий	—
XVI тарау. Екінші негізгі топ	479
§ 1. Бериллий	481
§ 2. Магний	482
Сілтілік жер металдары	
§ 3. Кальций	484
§ 4. Стронций және барий	487
XVII тарау. Бірінші негізгі топ. Сілтілік металдар	488
§ 1. Литий	489
§ 2. Натрий	490
§ 3. Калий, рубидий және цезий	493

Үшінші бөлім

ҚОСЫМША ТОПТАРДЫҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

XVIII тарау. Комплексті қосылыстар	497
§ 1. Координациялық теория. Комплексті қосылыстардың құрылысы	501
§ 2. Комплексті қосылыстардағы химиялық байланыстың табиғаты	502
§ 3. Кристалдық өріс теориясы	504
§ 4. Лигандтар өрісінде d — деңгейшесінің жіктелуі	506
§ 5. Комплексті қосылыстардың магниттік қасиеттері	508
§ 6. Комплексті қосылыстардың классификациясы және аталуы	510
§ 7. Комплексті қосылыстардың изомериясы	513
XIX тарау. Бірінші және екінші қосымша топтардағы металдар	516
Мыс топшасы	
§ 1. Мыс	517
§ 2. Күміс	522
§ 3. Алтын	524
Мырыш топшасы	
§ 4. Мырыш	527
§ 5. Кадмий	530
§ 6. Сынап	531
XX тарау. Үшінші, төртінші және бесінші қосымша топтардағы металдар	533
Скандий топшасы	
§ 1. Скандий топшасындағы металдардың жалпы сипаттамасы	534

Титан топшасы	
§ 2. Титан	536
§ 3. Церконий	537
Ванадий топшасы	
§ 4. Ванадий	540
§ 5. Ниобий және тантал	541

XXI тарау. Алтыншы және жетінші қосымша топтардағы металдар . . . —

Хром топшасы	
§ 1. Хром	544
§ 2. Молибден	549
§ 3. Вольфрам	551

Марганец топшасы	
§ 4. Марганец	555
§ 5. Рений және технеций	560

XXII тарау. Сегізінші топтағы металдар . . . 562

Темір топшасы	
§ 1. Қара металлургия	565
§ 2. Шойын	—
§ 3. Болат	569
§ 4. Темір және оның қосылыстары	572
§ 5. Кобальт	576
§ 6. Никель	579
§ 7. Платиналық металдардың жалпы сипаттамасы	581

Төртінші бөлім

**ПЕРИОДТЫҚ СИСТЕМАНЫҢ ҚОСЫМША ҚАТАРЛАРЫНЫҢ
ЭЛЕМЕНТТЕРІ**

XXIII тарау. Периодтық заңның дамуы	586
§ 1. Лантаноидтар	587
§ 2. Атом ядросының күрделілігі	592
§ 3. Жаңа элементтер жасау	600
§ 4. Ядролық энергия	605
§ 5. Актиноидтар	606
I қосымша. Химиялық элементтердің жер қыртысындағы мөлшері	610
II қосымша. Элементтердің және олардың қосылыстарының термодинамикалық сипаттамалары	611
III қосымша. Кейбір қышқылдар мен негіздер ерітінділерінің проценттік концентрациясы және меншікті салмағы	613
IV қосымша. Кейбір маңызды минералдардың химиялық құрамы	614
V қосымша. Түрлі тұздардың 100 г суда ерігіштігі	—
VI қосымша. Кейбір қатты заттардың суда ерігіштігі	615
VII қосымша. Ерігіштік көбейтіндісі (ЕК)	616
VIII қосымша. Кейбір қосылыстардың түзілу реакцияларының жылуды	—
IX қосымша. Тоңазытқыш «қоспалар»	617
X қосымша. Химиялық әдебиеттерде қолданылатын кейбір латын және грек сөздерінің түбірлері мен шылауларының мәні	—
XI қосымша. Химиялық элементтердің түрлі халықтар тіліндегі аттары	618
Алфавиттік көрсеткіш	623